

УДК 159.922.7

Валентина СЕМИЧЕНКО

м. Київ

Психологічні зміни педагогічних працівників і їх врахування у професійній підготовці і післядипломній освіті

Автор аналізує суттєві зміни, які відбуваються з педагогічними працівниками на всіх рівнях: в пізнавальних стратегіях, емоційній сфері, мотивації, засобах взаємодії з іншими людьми тощо. Звертається увага на те, що післядипломна освіта покликана вирішувати більш складні питання, ніж загальноосвітня або вузівська.

Будь-яка професійна діяльність має значний вплив на особистісний розвиток людини. Адаптація до відповідних умов закономірно приводить до закріплення певних пізнавальних стратегій, способів взаємодії з матеріальними, духовними та соціальними об'єктами. І це, безумовно, позитивний механізм, адже саме таким шляхом відбувається значна економія енергоресурсів людини, часу на вирішення професійних проблем.¹ Але такі позитивні зміни неминуче супроводжуються згасанням, згортанням тих психологічних рис людини, які не знаходять використання, є актуальними саме для такої діяльності.

Той же самий механізм призводить до збіднення відповідної діяльності. Відбувається звуження кола сприймання

¹ Анисимов О.С., Деркач А.А. Основы общей и управленческой акмеологии. – М., 1995; Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб., 1999.

подій як актуальних; те, що виходить за межі засвоєних смислів, цінностей, змісту, прийомів, часто починає або не помічатися, або ігноруватись.

До того ж, крім змін, обумовлених механізмом доцільності, деякі трансформації, що відбуваються з людиною, породжуються негативними факторами, які виникають в процесі професійної діяльності. Так, для педагогічних професій такими факторами виступають: наявність значної кількості соціальних і міжособистісних контактів, висока емоційна напруженість будь-яких складових діяльності, перевантаженість функціональними обов'язками, багатоаспектна відповідальність педагога за будь-яку дію, необхідність постійно враховувати вплив багатьох чинників, приймати рішення в умовах неповної визначеності вихідних позицій та ін. Саме тому дослідники відмічають суттєві зміни, що відбуваються з педагогічними працівниками, на всіх рівнях: в пізнавальних стратегіях, емоційній сфері, мотивації, засобах взаємодії з іншими людьми тощо.²

Наведемо тільки один такий приклад. Педагогічним працівникам різного профілю було дано завдання на виявлення особливостей сприймання. Для цього пропонувались 12 малюнків, під кожним з яких було наведено 12 можливих назв. Треба було обрати ту, що, на думку опитуваного, найбільш відповідає певному зображенню. Результати виконання завдання аналізувались за трьома блоками: “конкретність”, “абстрактність”, “емоційність”.³ Тобто перевага назв того чи

² Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей //Вопр. психол. – 1985. – №1. – С. 94-102; Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996.

³ Гамезо М.В., Дорошенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1986. – С. 261-264.

іншого блоку свідчила про те, що є провідною ознакою пізнання відповідною людиною оточуючого світу: конкретні факти, певні інтерпретаційні схеми або емоційне значення події.

Саме гармонічна взаємодія всіх трьох компонентів забезпечує людині як сприйняття, так і збалансованість об'єктивних та суб'єктивних чинників. Надмірна орієнтація лише на факти ставить людину в позицію байдужого спостерігача. Збільшення блоку абстрактності призводить до ігнорування конкретних обставин, упередженого узагальнення, підведення фактів під певну теоретичну схему, схильності до стереотипів. Домінування емоційного блоку робить людину надмірно суб'єктивною, схильною до афектів.

Наведемо деякі результати. В дослідженні брали участь: студенти педагогічного інституту, вчителі історії, заступники директорів шкіл з виховної роботи. Оскільки в даному випадку середня оцінка не може повністю відобразити якісні особливості відповідного контингенту, приводимо декілька індивідуальних значень, які в цілому відображають загальну тенденцію. Умовні ознаки: К – конкретність, А – абстрактність, Е – емоційність.

Особливості систем сприймання студентами і педагогами

Студенти			Учителі історії		
К	А	Е	К	А	Е
4	4	4	9	1	2
2	4	6	7	2	3
5	3	4	8	2	2
1	3	8	8	0	4

З таблиці видно, що у студентів мають прояв різні стратегії сприймання. Викладачі історії більше орієнтуються на факти. Представники адміністрації з виховної роботи схильні до абстрагування.

Розглянемо тепер, до яких професійних наслідків це призводить. Дійсно, вчителі історії працюють перш за все з історичними фактами. Здавалося б, тут все доцільно. Але від

історика вимагається вміння розглядати факти з точки зору певних теоретичних позицій, їх концептуальне узагальнення. Нездатність історика, по-перше, усвідомлювати події через призму вихідних концептуальних положень, по-друге, постійно піддавати ці положення методологічному аналізу, по-третє, “пропускати” конкретні історичні факти через різні точки зору призводить до суттєвого збіднення його діяльності. Він стає або простим транслятором фактів, або заручником єдиної інтерпретаційної системи. Нарешті, навіть ті концептуальні основи, які завдаються ззовні (наприклад, новою політичною системою), сприймаються таким учителем як “чергові факти”, тобто він не усвідомлює її сутності, а відтворює у формалізованому вигляді.

З іншого боку, вихователі, які не зорієнтовані на сприймання реальних фактів, схильні підводити будь-які події під певні теоретичні системи, часто стають надмірно упередженими. Адже вони не працюють з ситуацією, не прагнуть усвідомити її в усій сукупності ознак, а мають готові схеми, завершені висновки. Нестандартні вчинки вихованця, які не відповідають зафіксованим нормативам, сприймаються як негативні без прагнення зрозуміти, що сприяло їх виникненню.

В ході комплексного дослідження, яке було присвячене особистісним змінам, що відбуваються з педагогічними працівниками з різним стажем роботи, виявлено, що педагогічна діяльність призводить до таких особистісних деформацій:

1. Посилення акцентуацій характеру педагогів, фіксація і загострення саме тих схильностей, які в процесі професійної підготовки виявлялися лише як тенденція. Під впливом професійної діяльності ці тенденції остаточно закріплюються і посилюються, що починає суттєво впливати на особливості взаємодії з учнями, світосприймання самого учителя, його ставлення до себе і інших людей.

2. Зміна структури цілепокладання. Виникає пріоритет локальних, проміжних цілей над пролонгованими,

предметоцентрична орієнтація. Головним в діяльності учителя стає викладання предмета, але враховуються досягнення учнів в оволодінні його змістом лише на поточний момент, без контролю за тим, що ж відбувається з навчальними надбаннями учнів через певний час.

3. Своєрідна девальвація методологічних і загальнотеоретичних знань, переважання прагматичних установок. Учитель часто просто не розуміє, навіщо йому ці знання, в чому вони можуть допомогти, бо прямо перенести їх відповідно до завдань практики, побудувати на їх основі власні стратегічні та тактичні аспекти діяльності учитель самостійно не може. Це призводить до прагнення отримувати готові “рецепти” педагогічної діяльності, очікування методичної допомоги зі сторони, пошуку готових, універсальних алгоритмів діяльності.

4. Поява “комплексу загрози авторитету”, сприйняття дій оточуючих як таких, що спрямовані проти особистості вчителя, містять невизнання його особистісної та професійної компетентності.

5. Розвиток фригідності сприйняття, мислення, мови, фіксація мовних штампів та експресивних засобів самовираження.

6. Відчуття певної самодостатності, припинення професійного зростання і особистісного розвитку, переконаність в тому, що наявний рівень забезпечує всі професійні потреби.

7. Неправомірне розширення уявлень про ступінь втручання в життя інших людей, прийняття на себе тих проблем, які не входять в компетенцію педагога, безцеремонне втручання в будь-які події.

8. Закріплення і актуалізація недоцільних систем психологічного захисту, який “включається” автоматично, навіть якщо ситуація не вимагає цього.

9. Жорстка фіксація в професійній позиції. Навіть в інших життєвих системах педагог поводить себе як абсолютний, єдино відповідальний носій навчаючих, виховних і розвиваючих

відносин, вважає, що тільки його втручання забезпечує необхідну гармонію в світі.

Подолати ці недоцільні трансформації можна тільки за умов відповідної роботи з майбутніми та працюючими вчителями.

Так, ще в студентський період необхідно забезпечити ряд певних психологічних умов:

1. Провідним напрямком роботи з майбутніми вчителями повинно стати надання допомоги в оволодінні новою професійною позицією, допомога в подоланні тих форм стосунків, стандартів, видів діяльності, які були доцільними в процесі навчання в педагогічному закладі, але мають негативний вплив на процес професійної діяльності.

2. Робота з майбутніми учителями повинна включати пропедевтичне ознайомлення з тими деформаціями, які непомітно відбуваються в професійній діяльності. Це вимагає знання як самих деформацій, так і тих індивідуальних особливостей, які сприяють їх інтенсивному виникненню та закріпленню. Психологічна робота над собою (самовивчення, усвідомлення власних особливостей, прогнозування наступних професійних змін, пропедевтичне коректування недоцільних рис) повинна бути базовим компонентом діяльності студента в процесі професійної підготовки в професійному закладі освіти.

3. В цілому робота зі студентами – майбутніми учителями – повинна стати більш психологізованою, спрямованою на внутрішні, особистісні проблеми і конфлікти. В певній мірі вона повинна зближуватися з психологічними тренінгами, які є найбільш ефективними формами надання психологічної допомоги. Але проведення відповідних занять з усім контингентом студентів поки що неможливе. Певним виходом може стати ознайомлення студентів з найбільш актуальними для них методиками самопізнання, надання допомоги у виявленні власних особливостей і використанні ситуацій навчання для самопізнання та самозмін.

4. Майбутні учителі, поряд з оволодінням професійно необхідними знаннями, навичками, повинні орієнтуватись на формування творчого підходу до будь-яких подій життя, розвиток професійної свідомості, підбір, оволодіння і реалізацію гнучких, відповідних до обставин стратегій і тактик педагогічної діяльності, формування особистісних якостей, значущих для професійної діяльності, подолання тих особистісних особливостей, що знижують її ефективність.

5. Бажано у навчальному процесі постійно включати майбутніх учителів у виконання колективних завдань, розширення ракурсів аналізу та оцінювання їх діяльності. Адже при діадній вертикальній взаємодії в системі “викладач-студент” оцінка педагога може студентом відторгатися неусвідомлено, як захист від втручання іншої особи у свій внутрішній світ. Адже будь-яка людина намагається захиститись від прямої інформації про неоптимальність її ставлень або поведінки, критики, негативних оцінок (що саме найчастіше прагне здійснити викладач внаслідок своєї професійної ролі). Доброзичлива, конкретно висловлена думка інших членів групи про власні особистісні чи поведінкові особливості сприймається більш сприятливо, надає інформацію про необхідні зміни, яка не відторгається.

Досвід введення до навчального процесу таких напрямів роботи зі студентами показує, що за таких умов значно підвищується рівень готовності майбутніх педагогів до професійної діяльності, це сприяє більш ефективному проходженню процесу професійної адаптації.

Що ж стосується роботи з працюючими вчителями, то сьогодні в усьому світі відбувається активний пошук шляхів підвищення її ефективності. В нашій країні суттєву роль в цьому грає система післядипломної освіти, на яку покладається основна функція підвищення професійної компетентності вчителів. Зараз ця система знаходиться в стані реформування, яке, на наш погляд, не можна здійснити, не визначивши, що

сама повинна забезпечити ця система як на рівні держави (суспільства в цілому), так і на рівні кожної конкретної особи.

Підсумовуючи результати багатьох досліджень з педагогіки і психології, можна визначити, що на рівні особистості післядипломна освіта покликана вирішувати такі завдання:

1. Поєднання, взаємозв'язок, взаємодоповнення професійного і особистісного росту.

2. Розширення ступеню усвідомлення фахівцем різноманітних подій, що виникають та відбуваються на всіх рівнях його взаємодії зі світом, проникнення в їх глибинні смисли та значення – загальнолюдські, професійні, особистісні.

3. Формування сучасного стилю мислення з його характерними ознаками: системності, гнучкості, динамізму, перспективності, історизму, об'єктивності, концептуальності тощо.

4. Підвищення толерантності, неупередженого ставлення до інших людей та їх дій, прагнення до конструктивізму, співробітництва, відмова від конфронтації.

5. Опредмечування теоретичних знань та узагальнення (теоретизація) життєвого досвіду.

6. Засвоєння ефективних стратегій та технік самореалізації, життєтворчості в провідних сферах життя (професійній діяльності, соціальному середовищі та ін.).

7. Доопрацювання тих складових професійної діяльності, які за різних обставин не було засвоєно раніше, наробка прийомів компенсації або подальшого розвитку тих якостей, що є недостатньо сформованими.

8. Створення та постійний розвиток кожним педагогом власної індивідуальної системи діяльності.

Освіта дорослих – це особлива галузь педагогічної науки і практики, яка має ряд суттєвих ознак. Перш за все контингент осіб, що навчаються, має специфічні особливості. Слухачі мають вже досить ґрунтовні професійні знання, навички та

уміння, що більш-менш упорядковані на етапі попереднього навчання. Нові знання, прийоми роботи, уміння певним чином конкурують з наявними, адже якщо вони суперечать вже засвоєним смислам, засобам інтерпретації та використання, то людина скоріше знецінить їх значущість, ніж буде перебудовувати власну систему. Вони спираються на значний професійний досвід, який часто не збігається з теоретичними знаннями. Це викликає негативне ставлення до нових знань, викладача, який в такій ситуації сприймається як теоретик, відірваний від реалій практики. Вони вже засвоїли певну систему смислів, цінностей, оціночних критеріїв, яка стає інерційною, не дозволяє людині залишатись відкритою до нових впливів, обмежує її можливості у змінах. Нарешті, як вже підкреслювалося раніше, вони мають певні особистісні деформації, які, закономірно виникаючи як пристосування (адаптування) до відповідної діяльності, потім фіксуються і починають суттєво викривляти ставлення, дії, світосприйняття, світогляд в цілому, особливо в умовах змін в середовищі на змісті роботи; мають певну (найчастіше – недоцільну) систему психологічного захисту, яка спрямована на збереження сталості внутрішнього світу шляхом деструктування світу зовнішнього (комплекс загрози авторитету, емоційне вигорання, фрустрованість тощо).

Взагалі післядипломна освіта покликана вирішувати більш складні питання, ніж загальноосвітня або вузівська:

1. Переучування завжди вимагає більших зусиль, ніж навчання.

2. Для того, щоб асимілювати знання в структуру життєвого досвіду слухачів, слід здійснювати вплив не тільки на інформаційному, а й (переважно) на особистісному рівні (мотивація як підвищення ефективності безпосередньої роботи, так і особистісного росту в цілому).

3. Йде відпрацювання не просто нових фактів, поглядів, змістів різних теорій, а внутрішніх механізмів діяльності

(пізнавальної та професійної), технік, стратегій вирішення життєвих та професійних проблем.

4. Необхідна множинна презентація будь-якого факту, теоретичного положення, розкриття їх трансформацій в різних проекціях, окреслення інваріантних та показ варіативних смислів та значень.

Тому до діяльності викладача системи післядипломної освіти висуваються особливі вимоги:

1. Він повинен не просто надавати певні знання, а й сам бути взірцем професіоналізму, майстерності, освіченості, творчого ставлення до діяльності.

2. Він повинен мати більш ґрунтовні методологічні, загальноосвітні та базові знання, рівень його компетентності повинен бути значно вище нормативного (середнього за галуззю).

3. Він повинен вміти працювати водночас на декількох рівнях, до того ж якісно по-новому:

- на інформаційному рівні він повинен відслідковувати найбільш цікаві та корисні для фахівців напрямки розвитку науки і практики, розвитку суспільства в цілому, відповідних та споріднених галузей, робити відповідні узагальнення, визначати нові тенденції та перспективи впровадження;
- на аксіологічному рівні його завданням є стимулювання творчої активності слухачів, формування потреб у подальшому розвитку – як професійному, так і в цілому особливостей;
- на діяльнісному рівні – надавати (і не просто теоретично, а на рівні практичного опрацювання) відповідні техніки, технології, прийоми ефективної роботи.

4. Він повинен бути фахівцем широкого профілю, адже навчання відбувається не за суто предметним, а за комплексним

принципом, особливу увагу слід надавати міжпредметним зв'язкам, інтегративним тенденціям.

5. Він повинен постійно відслідковувати ті зміни, що відбуваються:

- на рівні суспільства (зміна соціальної ситуації, трансформації соціальної свідомості, загальної політики та ін.);
- на рівні методології (зміна методологічних засад науки та практики, кризові явища, виникнення нових принципів, інтерпретаційних систем);
- на рівні галузі (нові теорії, методи, техніки, технології).

6. Він повинен вміти адаптувати ці новації в систему дидактичних форм і засобів.

Таким чином, діяльність викладача системи післядипломної освіти характеризується більшою складністю, підвищеним ступенем емоційного напруження, більш високим рівнем відповідальності, вимагає більших витрат часу на попередню підготовку, високого рівня кваліфікації.

Суттєвих змін вимагають також процедури роботи з слухачами. Все більше уваги привертають тренінги, рольові та ділові ігри. Особливої психологічної та дидактичної розробки вимагають такі напрями роботи, як усвідомлення та позитивне реконструювання життєвого і професійного досвіду, професійне моделювання, конструювання, прогнозування. Тільки за таких умов можливим стає надання вчителям допомоги в подальшому професійному і особистісному зростанні.

Валентина СЕМИЧЕНКО

Психологические изменения педагогических работников и их учет в профессиональной подготовке и последипломном образовании

Резюме

Автор анализирует существенные изменения, которые происходят с педагогическими работниками на всех уровнях: в познавательных стратегиях, эмоциональной сфере, мотивации, способах взаимодействия с различными людьми и т.д. Обращается внимание на то, что последипломное образование должно решать более сложные вопросы, чем среднее или вузовское образование.

Valentina SEMICHENKO

Changes in Pedagogical Workers' Psychology and their Importance in Master Programs and Postgraduate Education

The author analyzes significant changes that take place on all levels of pedagogical workers' mental activity: in cognitive strategies, emotional sphere, motivation and ways of communication with different people.

A special emphasis is made on postgraduate education as a means of solving more complicated problems than secondary or higher education.